

वर्तमानवातावरणेगीतायाः शैक्षिकनिमित्तानां

Debashis Adhikari ¹, Dr. Narayan Sarkar ²

¹ Research Scholar of Sanskrit, Department of Sanskrit, CMJ University, Jorabat, Meghalaya, India.

² Assistant Professor, Research Guide, Department of Sanskrit, CMJ University,
Jorabat, Meghalaya, India.

सार

संस्कृतसमाजस्य निर्माणार्थं, उदात्तजीवनमूल्येषु आदर्शेषु च विश्वासं विद्यमानस्य भविष्यस्य पीढीयाः निर्माणार्थं शैक्षिकवातावरणस्य संस्कृतीकरणं अपरिहार्यम्। श्रीमद्भगवद्गीता भारतीयदर्शनस्य प्रतिनिधिग्रन्थः अस्ति यस्मिन् विविधाः मताः सिद्धान्ताः च व्यापकरूपेण उद्भूताः सन्ति । अद्यत्वे शिक्षाक्षेत्रे एतादृशः क्षोभः वर्तते यत् न शिक्षाविदः, न च अध्यापकवर्गः, न छात्राः, न च समाजस्य नेतारः सन्तुष्टाः भवन्ति। अस्मिन् अशान्तिविषये जनानां भिन्नाः विचाराः श्रोतुं पठितुं च प्राप्नुमः। केषाञ्चन मते राजनैतिकवातावरणेन शिक्षाक्षेत्रस्य पवित्रता प्रभाविता अस्ति। कस्यचित् मते लक्ष्येषु स्पष्टतायाः अभावः शिक्षाक्षेत्रस्य प्रगतेः बाधकः अस्ति ।

मुख्यशब्दः - गीता, शिक्षा

प्रस्तावना

गीतायां प्रस्तावितानां विविधानां सिद्धान्तानां दृष्ट्या उत्पन्नानां निहितार्थानां शैक्षिकमूल्यांकनं वर्तमानप्रकरणस्य विषयः अस्ति ।

आङ्ग्लशासनकाले लॉर्ड मकौले इत्यनेन स्थापिता शिक्षाव्यवस्था । अद्यत्वे अपि भारते मुख्यतया एषा एव शिक्षाव्यवस्था प्रचलिता अस्ति । अत एव काले काले विभिन्नवर्गस्य जनाः वर्तमानप्रचलितशिक्षायाः आलोचनां कुर्वन्ति । एषा आलोचना न्याय्यः अस्ति यतोहि भारतीयपर्यावरणानुकूलशिक्षाव्यवस्थायाः अभावे आधुनिकभारतीय-इतिहासः सभ्यतायाः संस्कृतियाश्च पूर्णतया परिचितः न भवति। शैक्षिकसंस्थासु आन्दोलनानि सूचयन्ति यत् शिक्षाव्यवस्थायां कुत्रचित् दोषाः सन्ति, अतः एव तत्र संसदे परिवर्तनस्य आग्रहः अस्ति। संसदात् बहिः अपि भवति। उच्चशिक्षा एतावता महती अभवत् यत् प्रतिभाशालिनः निर्धनाः छात्राः तस्मात् वंचिताः भवन्ति।

वर्तमान परिवेशे श्रीमद्भगवद्गीतायाः शिक्षा सर्वाधिक उपयोगी अस्ति। अद्य नैतिकशिक्षायाः आवश्यकता यथा अनुभूयते, तथैव पाठ्यक्रमे समावेशयितुं चर्चा क्रियते। गीतादर्शनं शिक्षा च तस्य समाधानार्थं उपयोगी साधनम् अस्ति।

श्रीमद्भगवद्गीता विश्वसाहित्यस्य अतीव बहुमूल्यं प्रशंसनीयं कोषम् अस्ति । श्रीकृष्णेन कुरुक्षेत्रे अर्जुनाय दत्तः प्रवचनः मानवजीवनस्य अत्यन्तं जिज्ञासायाः समाधानं प्रस्तुतं करोति, अस्मिन् वेदान्तदर्शनस्य सारः निहितः अस्ति।

वैदिकसाहित्यस्य महत्त्वपूर्णं उपनिषदं स्वीकृत्य विद्वांसः गीतोपनिषद् इति संज्ञायाः अलङ्कारं कृतवन्तः । स्वामी विवेकानन्दः गीतायाः लेखकं मानवजातेः श्रेष्ठं व्यक्तिं स्वीकुर्वति। १ डॉ. राधाकृष्णन् भारतीयदर्शने विचारपरम्परायां च गीतां प्रभावशालिनीं मन्यते । २ बालगंगाधर तिलकः श्रीमद्भगवद्गीतां अपूर्वग्रन्थत्वेन स्वीकरोति। स्वामीरामः गीतां मनोविज्ञानस्य दर्शनस्य च मिश्रितं ग्रन्थं मन्यते ।

पाश्चात्यचिन्तकः विलियम बक् स्वयमेव तत् स्वीकृतवान् । १९५५ तमे वर्षे यदा प्रथमवारं गीतायाः अध्ययनं कृतवान् तदा सः एतावत् प्रभावितः अभवत् यत् सः तत् स्वजीवने आत्मसातवान्, सम्पूर्णं भारतीयसाहित्यं च स्वीकृतवान् । १५ जेफ्री परिण्डर् इत्यनेन गीताम् अद्यपर्यन्तं हिन्दुधर्मं प्रभावितं बहुमूल्यं ग्रन्थं इति वर्णितम् अस्ति

डैनियल एच.एल. इङ्ग्लेस् इत्यनेन गीतां महत्त्वपूर्णा इति मन्यते यतोहि तस्मिन् श्रीकृष्णः प्रवचनार्थं सामान्यपुरुषं अर्जुनं स्वीकुर्वति। अरूपस्य मजुमदारः गीतां कर्मणीतिशास्त्रं स्वीकुर्वति।

गीता वैदिकसाहित्यस्य वैज्ञानिकग्रन्थः अस्ति । गीता तत् विज्ञानं यस्मिन् ब्रह्मविद्या वर्णिता, अस्मिन् विधिः अपि कृता यया ब्रह्मज्ञानं प्राप्य आत्मा ब्रह्म भूत्वा जन्ममरणतूफानविहीनः भवति।

गीतायां सर्वप्रथमं बुद्धिशुद्धिविकासे बलं दत्तम् अस्ति । तस्याभावे कोऽपि शिक्षा सार्थकः न भविष्यति। आधुनिकयुगं विज्ञानयुगम् अस्ति, अतः केषाञ्चन जनानां कृते प्रश्नः स्वाभाविकः यत् आधुनिकयुगे गीतायाः लाभाः सन्ति वा? वस्तुतः गीतायाः मुख्या आवश्यकता वर्तमानवातावरणे एव अस्ति । इति चेत्तदा अतिशयोक्तिः न भविष्यति। सामाजिकजीवनस्य प्रायः सर्वाणि समस्यानि गीताद्वारा समाधानं कर्तुं शक्यन्ते। कालान्तरेण मानवस्य मूलस्वभावः न परिवर्तते ।

गीता मानवस्वभावस्य मौलिकतत्त्वेषु आधारिता अस्ति । अत एव मनुष्यः गीतायाः प्रेरणा सर्वदा प्राप्स्यति। आधुनिकयुगस्य अनेके दार्शनिकाः, राजनेतारः, वैज्ञानिकाः च गीतायाः प्रेरणाम् अवाप्तवन्तः । महात्मा गान्धी इत्ययं कथयति स्म यत् - "यथा मम भार्या मम कृते जगति सर्वाधिक सुन्दरी अस्ति। तथैव भगवद्गीता अपि शिक्षासु श्रेष्ठा दिव्यसङ्गीतम् अस्ति। गान्धी यंग इण्डिया इति ग्रन्थे लिखति, "भगवद्गीतायां एतादृशं बलं प्राप्नोमि यत् पर्वतप्रवचने अपि न लभ्यते। यदा अहं निराशः अस्मि, एकः एव प्रकाशकिरणमपि न पश्यामि तदा अहं भगवद्गीताम् आवर्तयामि।" . " अत्र वा तत्र वा श्लोकं लभते अहं च सद्यः महता दुःखस्य मध्ये अपि स्मितं कर्तुं आरम्भामि।" लोकमान्यतिलकः आधुनिकयुगे गीताद्वारा प्रकाशं दातुं केवलं गीतारहस्यस्य निर्माणं कृतवान् । एनी बेसान्ट्, औरबिन्दो च गीतायाः व्याख्यां युगस्य दृष्ट्या अपि कृतवन्तौ ।

अद्यतनयुगे यदा सार्वत्रिकभ्रातृत्वस्य सर्वे मापाः वालुकायाः भित्तिस्थाने स्थिताः दृश्यन्ते तदा सार्वत्रिकभ्रातृत्वस्य सन्देशः गीतायाः माध्यमेन समग्रं जगति दर्शयितुं शक्यते।

मोहनदास करमचन्दगान्धी यंग इण्डिया इत्यत्र लिखति यत्- गीतायाः उपदेशेषु एकः उदारता अस्ति या विश्वस्य अन्येषु साहित्येषु न लभ्यते। गीतायां सर्वेषु ईश्वरं द्रष्टुं प्रचारं कृत्वा स्वार्थस्य परोपकारस्य च अद्वितीयः समन्वयः कृतः अस्ति।

आधुनिककाले गीतायाः सन्दर्भात् परिस्थितयः भिन्नाः सन्ति, गीतायाः अर्जुनः निवृत्तिम् इच्छति, यदा तु अद्यतनः मानवः अतीव प्रवणः अस्ति, परन्तु अद्यतनः मानवः अपि अर्जुन इव एकपक्षीयः अस्ति। अत एव तस्य गीतायाः आवश्यकता यथा अर्जुनस्य आवश्यकता आसीत् तथा संतुलनं स्थापयितुं। गीतायां सर्वत्र सिद्धिवादस्य प्रचारः भवति। प्रवृत्तिः न मुक्तुं, अपितु प्रवृत्तेः सन्तुलनं कृत्वा तस्मात् मुक्तिं प्राप्तुं प्रचारः कृतः अस्ति, अस्मिन् समाजस्य व्यक्तिषु च कल्याणं भवति। वयं यथा अर्जुनः इच्छति स्म तथा न त्यक्तुम् गच्छामः। संकटः परतः अस्ति। तस्य तु मूल्यं न न्यूनीकृतं तस्य च महत्त्वस्य लक्षणम्।

वस्तुतः गीता कालान्तरात् परा अस्ति, सर्वस्वभावाः जनाः तस्मिन् शान्तिं प्राप्तुं शक्नुवन्ति। राजानः, पङ्क्तिः, सन्तः, योद्धा सर्वे तस्मात् प्रकाशं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।

एत्रे बेसान्ट् इत्यस्याः वचनेषु - "तत् सङ्गीतं न केवलं स्वजन्मस्थानं अपितु सर्वेषु भूमिषु गतं, प्रत्येकस्मिन् देशे भावुकहृदयेषु समानं प्रतिध्वनिं जागृतवान् च।

गीता न केवलं उपनिषदानां पुनरुक्तिः, अपितु स्वकीयः विशेषः अपि अस्ति। यदि गीतायां केवलं उपनिषदवस्तूनि आसन् तर्हि तस्य निर्माणस्य का आवश्यकता आसीत्? वस्तुतः गीताउपनिषदविधौ भेदः अस्ति।

गीतायां उपनिषदानां नानातत्त्वानां सम्यक् समन्वयः कृतः, साधकाय विषयाः स्पष्टतया व्याख्याताः, एषः अपि गीतायाः अर्थः आसीत्। गीतायाः आरम्भे अर्जुनः श्रीकृष्णं सम्यक् मार्गं दर्शयितुं प्रार्थयति। उपनिषदानाम् अपेक्षया गीता अधिकं व्यावहारिकं समन्वयात्मकं च अस्ति। तस्मिन् कर्म-भक्ति-विषये अधिकं बलं भवति, प्रवृत्ति-निवृत्ति-समन्वयः अस्ति। डॉ. राधाकृष्णनस्य वचने गीता परस्परविरोधितत्त्वानां सामञ्जस्यं कृत्वा एकस्मिन् समग्रे एकीकृत्य स्थापयति।

गीतायाः अर्थं ज्ञातुं, यस्मिन् सन्दर्भे गीता प्रचारिता अस्ति। अतीव महत्त्वपूर्णं यत् एषः युद्धस्य प्रश्नः आसीत्। प्रो. हरियाणस्य वचने - "यस्मिन् अवसरे तस्य गीतायाः प्रचारस्य आवश्यकता आसीत् सः अवसरः अतीव गम्भीरः आसीत् यदा न केवलं देशस्य भाग्यं अपितु नैतिकता अपि संकटे आसीत्." अत एव गीतायाः व्याख्यानं दार्शनिकसमस्यानां पुस्तकम् इति न सम्यक्। तस्मिन् सन्दर्भे अर्जुनस्य युद्धाय अर्थात् कार्यं कर्तुं सज्जीकरणं गीतायाः मुख्यं प्रयोजनम् आसीत्। अर्जुनस्य कर्ममुग्धत्वे गीता आवश्यकी अभवत्, एवं गीता कर्मयोगस्य अर्थं व्याख्यायते। गीतायां श्रीकृष्णेन पुनः पुनः कर्मोपदेशः कृतः अस्ति।

एत्रे बेसान्ट् इत्यस्याः वचने - "तर्कं यत्किमपि भवतु, सर्वेषां समानरूपेण तदर्थं युद्धं कर्तुं आदेशः भवति। यथा पूर्वं उक्तं, गीता उपनिषदात् नूतनदृष्टिकोणं प्रददाति। यदि यदि केवलं ज्ञानं भक्तिं च वक्तुं अभिप्रेतम् आसीत्।", तर्हि तेषां सह एव कार्यं कर्तुं शक्यते स्म।

गीतायाः नवीनता तस्य कर्मयोगक्रमः, एषः गीतायाः मुख्यः उपदेशः अस्ति। अस्य सरलपरिणामस्य दृष्ट्या अपि गीतायाः प्रयोजनं कर्मयोगः एव । गीतायाः जगन्नूपदर्शनम्, क्षर-अक्षर, भेदः, आत्मायाः वर्णनं, नित्यनैमित्तिकस्य च वर्णनं काम्यकर्मादीनि च एतानि सर्वाणि वस्तूनि अस्मिन् कर्मयोगे सहायकानि सन्ति। एवं प्रकारेण आरम्भात् अन्ते यावत् श्रीकृष्णेन भिन्न-भिन्न-तर्कैः युद्ध-क्रमं व्याख्यातुं प्रयत्नः कृतः ।

आदौ सः अर्जुनाय अवदत् यत् यदि सः म्रियते तर्हि स्वर्गं प्राप्स्यति यदि च विजयते तर्हि सः पृथिव्याः राज्यं भोक्ष्यति, परन्तु यदा एतत् व्यावहारिकं वस्तु तस्य प्रभावं न कृतवान् तदा श्रीकृष्णः अर्जुनाय अमरत्वस्य विषये उपदेशं कृतवान् आत्मा। तथा च अन्यवादानन्तरम् अपि अर्जुनस्य अतृप्तौ तदा श्रीकृष्णः तस्मै विश्वरूपदर्शनं दत्त्वा व्याख्यातवान् यत् वास्तविकः कर्ता परमात्मा एव इति। प्राणी तस्य हस्ते यन्त्रमात्रं तस्य कल्याणं केवलं परमात्मना नियतं कर्तव्यं कर्तुं भवति। डॉ. राधाकृष्णनस्य वचने - "कर्मयोगगीतायाः मुख्यं उद्देश्यं अस्मान् तादृशी अवस्थायां नेतुम् अस्ति यत्र भावः, ज्ञानं, इच्छाशक्तिः च सर्वाणि वर्तन्ते।"

योगेश्वर श्री कृष्णानुसार - "कर्मसु दक्षता योग एव।" उच्यते गीतायां या सुस्पष्टा-

तपस्विम्योधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यच्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥

योगी तपस्विनः वरः योगी विद्वान् वरः योगी कर्मणा उच्चतरः अतः हे अर्जुन त्वं योगी असि। एतेषु शब्देषु यत्र स्पष्टं भवति यत् योगी, तपस्वी, ज्ञानी सर्वेभ्यः उच्चतरः अस्ति, तत्र योगः तपस्य, ज्ञानं, कर्म वा भिन्नः इति अपि स्पष्टं भवति। योगः कर्म न अपितु कर्मणि कौशलम्।

शिक्षा - गीता दर्शन का दृष्टिकोण

1. गीतानुसारं शिक्षायाः अर्थः -

भगीतायाः मते जन्मतः जन्मपर्यन्तं स्थायित्वस्य ज्ञानस्य अर्थे गीतायां शिक्षा स्वीकृता अस्ति। इति प्रक्रिया। ज्ञानं द्विविधं लौकिकं आध्यात्मिकं च।

2. शिक्षायाः उद्देश्यं उद्देश्यं चः -

भबूर्तस यनै कमवामवेमिक्षते।

अविद्धं विदिते जेजनानं विद्ध सत्वम् ।

उपर्युक्ते गीताश्लोके ज्ञानपरिभाषा एवं व्याख्याता यत्, येन सर्वेषु भूतेषु एक एव अवैयक्तिकभावना दृश्यते, यत्र च नानात्वे एकता दृश्यते, तदेव सात्त्विकं ज्ञानम्। गीतानुसारं शिक्षा सा एव या प्रत्येकस्मिन् व्यक्तिनि विद्यमानस्य ब्रह्मस्य वा परमात्मनस्य वा साक्षात्कारे सहायकं भवति । भेदं जनयति आत्मसाक्षात्कारं बाधकं च अज्ञानात् मनुष्यं मुक्तं कृत्वा भेदभेदं पश्यन् प्रकाशं प्रति नेतुम् इति शिक्षायाः लक्ष्यम् । सर्वेषु जीवेषु वर्तमानस्य दिव्यभावं ददाति यः। गीतादर्शने शिक्षायाः दृष्टिकोणे शिक्षायाः लक्ष्यं व्यक्तिं पूर्णमनुष्यरूपेण विकसितुं भवति, यः आत्मशुद्ध्या सह परजीवानां सेवां ईश्वरसेवा इति मत्वा सामाजिकदायित्वं निःस्वार्थतया निर्वहति।

3. अध्यापनम् - विधि: - गीतायाः विषयः कर्म ज्ञानं भक्तिः च। एतेषां त्रयाणां रूपं दत्त्वा योगस्य नाम दत्तम्। अस्य योगस्य कृते प्रयुक्ताः अध्यापनविधयः सन्ति-

- कर्मयोग - कर्म विधि, आत्म-अनुभव विधि, इन्द्रिय प्रशिक्षण विधि, अभ्यास विधि, खेल विधि।
- ज्ञान योग तार्किक विश्लेषण विधि, चर्चा विधि, संवाद विधि, स्व-अध्ययन विधि, सापेक्षता पद्धति, आगमन-कटौती विधि।
- भक्ति योग विधि श्रवण विधि, संगीत विधि, स्मृति विधि, ध्यान विधि, केन्द्रीय विधि।

4. पाठ्यक्रमः - गीतादर्शने पाठ्यक्रमः द्वयोः भागयोः विभक्तः अस्ति: -

अपरा विद्या - अर्थात् भौतिकलोकस्य ज्ञानं, यस्मिन् विज्ञानस्य सर्वाशाखानाध्ययनं, इन्द्रियाङ्गमस्तिष्कद्वारा च प्राप्तानां एतेषां विज्ञानानाम् अनुभवः (वृद्धिः) च अन्तर्भवति। अस्मिन् विज्ञानं, सामाजिकविज्ञानं, ज्योतिषशास्त्रं, ललितकला, नृत्यं, संगीतं, काव्यं, गणितम् इत्यादयः विषयाः अस्य पाठ्यक्रमे स्थानं दत्तवन्तः।

परा विद्या - आत्मज्ञानं ब्रह्मज्ञानं च अस्य अन्तर्गतं विचारितम् अस्ति। यस्य माध्यमेन जगति अन्तर्निहितस्य चेतनशक्तेः भावः भवति। अस्मिन् अध्यात्मविज्ञानं, दर्शनं च अस्य प्रकारस्य विषयः अस्ति।

5. अध्यापक-छात्रसम्बन्धः - गीतादर्शनानुसारं छात्रस्य शरीरस्य आत्मानस्य च समानं महत्त्वम् अस्ति। आत्मा परमात्मनः भागः अस्ति। अत एव परमात्मा प्रत्येकस्मिन् शिक्षिकायां आत्मारूपेण निवसति। शिक्षिकायाः प्रत्येकं कार्यं आत्मायाः अर्थात् अन्तःकरणस्य प्रेरणाद्वारा भवति। अस्मिन् दर्शने शिक्षिकायाः अपेक्षाः कृताः यत् तस्य आत्मसंयमः, विनयः, गुरुप्रति भक्तिः, समर्पणभावना इत्यादयः गुणाः भवेयुः। तथैव शिक्षकात् काश्चन अपेक्षाः कृताः यत् सः शिक्षिकायां आत्मविश्वासं आशावादं च जनयेत्, शिक्षिकायाः आयुवर्गस्य, रुचिः, मनोवृत्तेः च अनुसारं शिक्षणं कुर्यात् तथा च आत्मशुद्धिकरणं कृत्वा जनहिताय कार्यं कुर्यात् निःस्वार्थं कार्य-योगस्य भावनायाः सह। तस्मै कार्यं कर्तुं प्रेरयन्तु येन सः शिक्षायाः परमं लक्ष्यं मोक्षं (जीवने शान्तिः आनन्दः च) प्राप्तुं शक्नोति।

श्रीमद्भागवतगीता महाभारतस्य भीष्मपर्वस्य भागः अस्ति। श्रीमद्भागवतगीतायाः दिव्यज्ञानं भगवता श्रीकृष्णेन महाभारतयुद्धे स्वस्य सखा (मित्र) कुन्तीपुत्र अर्जुनाय कथितं यदा अर्जुनः महाभारतयुद्धे स्वजनेन सह युद्धं कर्तुम् इच्छति इति कारणेन स्वकर्तव्यतः विचलितः अभवत्। धर्मग्रन्थस्य आँकडानुसारं भगवतः श्रीकृष्णेन अर्जुनस्य कृते प्रायः ७००० वर्षपूर्वं भगवत्गीतायाः प्रचारः कृतः आसीत्। अस्य विशेषः अस्ति यत् एतत् दिव्यं ज्ञानम् अद्यत्वे अपि यथा पूर्वं आसीत् तथा प्रासंगिकं उपयोगी च अस्ति तथा च यावत् पृथिव्यां मानवजीवनं वर्तते तावत् प्रासंगिकं भविष्यति। भगवान् श्रीकृष्णः रविवासरे कुरुक्षेत्रस्य प्रान्तरे अर्जुनाय गीतायाः दिव्यज्ञानं कथितवान् तथा च सः दिवसः एकादशी आसीत्, अतः अस्माकं हिन्दुधर्मे एकादशीयाः एतावत् महत्त्वम् अस्ति। धार्मिकशास्त्रानुसारं गीताप्रवचनं कृष्णेन अर्जुनाय प्रायः ४५ निमेषेषु कथितं तथा च ईश्वरः कर्तव्यात् व्यभिचरितस्य अर्जुनाय गीतायाः ज्ञानं दत्तवान् यत् सः कर्तव्यस्य उपदेशं करोतु तथा च आगमिष्यमाणाः पीढयः अर्जुन इव स्वतः व्यभिचरितुं न अर्हन्ति मार्गं चल, धर्मं समर्थन।

"श्रीमद्भागवतगीतायां कुलम् १८ अध्यायाः ७०० श्लोकाः च सन्ति येषां वर्णनं एतेषु १८ अध्यायेषु कृतम् अस्ति। " "श्रीमद्भागवतगीतायाः अन्यत् नाम अपि गीताोपनिषत् अस्ति। " श्रीमद्भागवतस्य केचन लक्षणानि निम्नलिखितरूपेण सन्ति-

- कोरोना संक्रमणे भयेन सुरक्षायाश्च विचलितस्य मनसः कल्याणे गीता सहायका अभवत्।
- मानसिकशान्तिं कृते गीतायाः प्रयोगः कृतः अस्ति।
- गीता जीवनाय अत्यावश्यकी अस्ति।
- गीतायाः महामन्त्राः कष्टानि मुक्तुं गच्छन्ति।

मूल्यम् -

मूल्यानि ते तत्त्वानि सन्ति ये मानवव्यवहारं नियन्त्रयन्ति, मार्गदर्शनं कुर्वन्ति, प्रदर्शयन्ति च । एतेषु सर्वेषु मूल्येषु वयं नैतिकमूल्यानि, सामाजिकमूल्यानि, आध्यात्मिकमूल्यानि, शैक्षिकमूल्यानि इत्यादीनि ग्रहीतुं शक्नुमः। अस्य लघुसंशोधनस्य कृते शोधकर्त्रेण शैक्षिकमूल्यानि चयनितानि सन्ति। शैक्षणिकमूल्यानां दृष्ट्या - गीतायां ज्ञानस्य अर्थे शिक्षा स्वीकृता अस्ति। श्रीमद्भागवतगीतायाः मते शिक्षा जन्मतः जन्मपर्यन्तं निरन्तरप्रक्रिया अस्ति । गीतानुसारं शिक्षा एव व्यक्तिः अन्तः दिव्यस्य साक्षात्कारे साहाय्यं करोति । यथा - कार्ये आसक्ति, शिक्षक-छात्र सम्बन्ध, पाठ्यक्रम, गुण विकास, श्रद्धा आदि।

भारतस्य लोकप्रियग्रन्थे गीतायां प्रकटितानां दार्शनिकविचारानाम् शिक्षादर्शनस्य निर्माणे विकासे च अद्वितीयं योगदानम् अस्ति । गीतादर्शनस्य शिक्षापद्धतिः देशस्य कालस्य च सीमातः परं कालातीयः सार्वत्रिकः च अस्ति, यस्य आधारेण शिक्षा व्यक्तिः समाजस्य च कृते लाभप्रदः सिद्धः भवितुम् अर्हति । महर्षि अरविन्दः आधुनिकयुगे गीतायाः शिक्षां अनुकरणीयं मन्यते ।

उद्देश्यम्

1. भगवद्गीतायां निहितप्रत्ययानां जीवनप्रयोजनदृष्ट्या चर्चा कर्तुं ।
2. भगवद्गीतायां निहितानां प्रत्ययानां विषये शिक्षायाः दृष्ट्या, शिक्षिकायाः गुणानां च चर्चा कर्तुं।

शोधपद्धतिः

प्रस्तुतप्रबन्धस्य उद्देश्यं गीता इत्यादिषु प्राचीनेषु ऐतिहासिकेषु च ग्रन्थेषु वर्णितानां पवित्रशैक्षिकनिमित्तानां वर्तमानवातावरणे प्रकाशनात् उपयोगिता प्रदर्शयितुं वर्तते। अतः शोधप्रबन्धने अनुसन्धानस्य निम्नलिखितविधयः-

१ ऐतिहासिकसंशोधनं च

वर्णनात्मकसंशोधनस्य उपयोगः कृतः अस्ति ।

स्रोतः-ऐतिहासिकपद्धतेः प्रमुखद्वयं स्रोतः वर्तमान अध्ययने उपयुज्यते।

प्राथमिकस्रोतः- एते दत्तांशस्य मूलं मूलं च स्रोतः अस्ति । विषयस्य मूलभण्डारः, कस्यचित् महत्त्वपूर्णस्य अवसरस्य मूल अभिलेखः अस्ति । अत एव भगवान् वेद व्यासद्वारा लिखिता श्री मद्भागवत गीता आधाररूपेण गृहीता भविष्यति।

लघुस्रोतः&लघुस्रोतेषु वयं तानि साधनानि साधनानि च समावेशयामः येषां विचाराः लेखकस्य, दार्शनिकस्य च विचारान् प्रति अन्यैः व्यक्तिभिः व्यक्ताः भवन्ति। अतः गीतायाः सम्बन्धे महाऋषिभिः, विद्वान्, समीक्षकैः, समीक्षकैः च दत्ताः शैक्षणिकाः अध्ययनाः अपि वर्तमानस्य अध्ययनस्य अन्तर्गताः भविष्यन्ति । येन वयं वर्तमान अध्ययनस्य विषयं अवगत्य अन्वेषणं प्राप्तुं शक्नुमः तथा च प्रस्तुतं शोधं सम्पन्नं कर्तुं शक्नुमः।

निगमन

भगवद्गीता दर्शनस्य, दार्शनिकमानवतावादस्य, आध्यात्मिकमहत्त्वस्य च कारणेन महत्त्वपूर्णा अस्ति । सांस्कृतिक-आध्यात्मिक-समृद्धेः अमूल्यं स्रोतः अस्ति, यत् मानवजीवनं सुदृढं, सन्तुलनं, गभीरं च कर्तुं साहाय्यं करोति । भगवद्गीतायां उल्लिखिताः पवित्राः शिक्षाः अस्मान् अस्माकं जीवने सत्यतायाः, धर्मस्य, सद्भावस्य, विचारशीलतायाः, आत्मविश्वासस्य, आत्मसुधारस्य च प्रति प्रेरयन्ति। एतासां शिक्षानां अध्ययनं, अवगमनं, जीवनं च कृत्वा वयं स्वजीवनं उदात्तं पवित्रं च उद्देश्यं प्रति मार्गदर्शनं कर्तुं शक्नुमः। भगवद्गीतायां उल्लिखिताः पवित्राः शिक्षाः व्यक्तिगत-सामाजिक-स्तरयोः अपि महत्त्वपूर्णाः सन्ति । एतेषां शिक्षाणां माध्यमेन वयं स्वजीवने स्थिरतां, समता, निरपेक्षतां, धैर्यं, बलं, आत्मविश्वासं, पूर्णतां, शान्तिं च प्राप्तुं शक्नुमः । श्रीमद्भगवद्गीता व्यक्तिं प्रति चेतनभावनाम् उत्तेजयित्वा कार्यप्रवृत्तिं जागृत्य वर्तमानयुगस्य कृते उपयोगी भवति। मनुष्यस्य मनसि प्रचलन्तः विग्रहाः वा, जगतः मध्ये उत्पद्यमानं दुःखेन आच्छादितस्य आकाशस्य अन्धकारं वा, कार्ये अग्रे गमनेन एव तत् अतितर्तुं शक्यते। अत एव गीता प्रत्येकं पदे सर्वकालिकविभूतित्वस्य प्रेरणादायी शाश्वतगुरुः अस्ति, यस्याः उपयोगिता सर्वकालिकस्य सर्वजीवानां च हिताय भवति। एवं गीता सार्वत्रिकजीवनदर्शनस्य पुस्तकम् अस्ति।

विश्लेषण

गीता के गुणकर्म सिद्धान्त के शैक्षिक निहितार्थ

यदि आधुनिकता एकेन वा द्वयोः वा शब्दयोः अभिव्यक्तिः कर्तव्या तर्हि वैज्ञानिक-औद्योगिक-प्रौद्योगिकी-विकासस्य शताब्दी इति वक्तुं शक्यते । वैज्ञानिकप्रगतेः फलस्वरूपं ज्ञानस्य विस्फोटेन अद्यत्वे मानवजीवने आमूलकपरिवर्तनं जातम्, पुरातनमूल्यानि, विश्वासाः च वालुकायाः भित्तिः इव क्षीणाः भवन्ति। प्राचीनः श्रद्धा, प्रत्ययाः च दुर्बलाः भवन्ति। अस्मात् विरासतां प्राप्ता वर्तमानशिक्षाव्यवस्था तादृशी शिक्षाव्यवस्था यस्याः पृष्ठभूमिः, उद्देश्यं, भारतीयसंस्कृतेः भारतीयमनसः च अनुरूपं न भवति, फलतः वर्तमानशिक्षाव्यवस्था मनुष्यान् निरर्थकं कृतघ्नतां च जनयति, शिक्षायाः उद्देश्येषु, द... भारतीयं इव भासयितुं देशस्य संस्कृतिस्य च सह आसक्तिः प्राथमिकता नास्ति किन्तु संस्कृतिः अधिकाधिकं आत्मसात्य स्वीक्रियते। जनव्यवहारस्य जनजीवनस्य च वचनेषु कार्येषु च विरोधाभासः अस्माकं विश्वासेषु विश्वासेषु च विग्रहस्य परिणामः अस्ति, यस्य फलस्वरूपं वर्तमानपीढी द्वन्द्वस्य निराशायाः, कुण्ठायाः, ईर्ष्यायाः, वैरस्य इत्यादीनां वातावरणे जीवितुं बाध्यते। तस्य दैवं जातम्।

त्रयः अपि गुणाः सर्वेषु जीवेषु वर्तन्ते, यथा आयुर्वेदे वातः, पित्तः, कफः च सन्ति, तथैव अत्र सत्त्वं, रजः, तामः एते त्रयः गुणाः प्रकृते पूरिताः, केवलं भेदः न्यूनाधिकः। एतान् त्रयः गुणान् परीक्ष्य, तान् जित्वा, अस्माभिः मुख्यं वस्तु प्राप्तव्यम्।

सतगुण

राजा तामगुन् च सम्पूर्णतया विच्छिन्ना भवितुमर्हति किन्तु सतगुणस्य भूमिका किञ्चित् भिन्ना भवति, यदा जनसमूहः बहु समागच्छति, तत् विकीर्णं कर्तुं सैनिकाः आशुगान् मुक्तुं आदेशिताः भवन्ति, येन सः व्यक्तिः पलायते। तिष्ठति, न म्रियते, तथैव गुणस्य क्षतिः करणीयः, न तु वधः, यतः यावत् पुरुषस्य शरीरं तिष्ठति तावत् तस्य कस्यापि भूमिकायां स्थातव्यं भविष्यति, तदा राजतामयोः गमनसमये गुणः तिष्ठति। यथा दीपस्य ज्योतिः स्वच्छतया प्रसारितव्यः, ततः तस्य अन्तः सर्वः कालिखः मार्जितव्यः, तस्य काचः न भग्नः, तथैव कालिखसदृशाः राजतामगुणाः अपसारिताः सद्गुणाः च गुणाः ग्रहीतव्याः।

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिं प्रकाश अपजयते।

ज्ञानं तदा तदा विद्याविद्वद्धं सत्त्वमित्युत । एकः । १४ श्लोक ११.

सत्त्वस्य प्रकटीकरणं तदा एव अनुभवितुं शक्यते यदा देहस्य सर्वाणि द्वाराणि ज्ञानप्रकाशेन प्रकाशितानि भवन्ति । शरीरे नव द्वाराणि सन्ति - नेत्रद्वयं कर्णद्वयं नासिकाद्वयं मुखं गुदं रूपं च यदा प्रत्येकं द्वारं सत्यलक्षणैः प्रकाशितं भवति तदा तस्मिन् सद्गुणस्य विकासः भवति इति ज्ञेयम्। आन्तरिकं बाह्यं च शुद्धं भवति मनुष्यः।

राजोगुणः

यथा रोटिका अग्निभस्मयोः मध्ये अटति, तथैव मनुष्याः राजोगुन्, तमोगुन् च नियोजिताः एव तिष्ठन्ति । राजोगुन् मनुष्ये स्थिरतां न रक्षति, सः तत्कालं परिणामं इच्छति। दूरस्थ ढोलः ध्वनितुं आरभते, मनुष्यः दूरस्थवस्तुनाम् व्यसनं प्राप्नोति। यत्र पुरुषः स्थितः तत्र सघनः नीहारः प्रसरति, परन्तु सः समीपस्थं सघनं नीहारं न पश्यति, दूरं दर्शयित्वा सघननीहारः अस्ति इति वदति परे पार्श्वे स्थितः व्यक्तिः अत्र अङ्गुलीं दर्शयित्वा सघननीहारः अस्ति इति वदति, नीहारः सर्वः अस्ति। अस्ति स्थानं किन्तु तत् समीपे न दृश्यते, तथैव मनुष्यः स्वकर्तव्यं न पश्यति, परेषां कृते जल्पन् परिभ्रमति। राजोगुन् इत्यत्र बहुविधं कार्यं कर्तुं आकांक्षा, तीव्रकार्यं कर्तुं अपारः इच्छा अवशिष्टा अस्ति। राजोगुणद्वारा सः असीमितकर्मणि लसति। लोभी कर्मसक्तिः उत्पद्यते, तदा कामविकारवेगः नियन्त्रितुं न शक्यते। राजोगुन् इत्यस्य प्रभावात् व्यक्तिः विविधव्यापारेषु कार्येषु च अटति एव तस्य स्वधर्मः नास्ति । वस्तुतः आत्मधर्मस्य अर्थः अन्येषां बहूनां कार्याणां त्यागः ।

लोभः प्रवृत्तिरम्भः कर्मणामशः स्पृहा ।

राजस्येतानी जयन्ते विवृधे भरतर्षभ । एकः । १४ श्लोक १२११

रागगुणवृद्धौ अतिसङ्गः, फलकर्म, तीव्रोद्यमः, अनियंत्रितकामकामना च लक्षणानि प्रकटयन्ते । राजोगुनिः कदापि प्राप्तेन पदेन न सन्तुष्टः भवति, सः स्वस्थानं वर्धयितुं उत्सुकः भवति।

यदि सः गृहं निर्मातुम् इच्छति तर्हि सः प्रासादस्य निर्माणार्थं यथाशक्ति प्रयतते, यथा सः तस्मिन् प्रासादे सदा निवसति । सः इन्द्रियतृप्तेः अत्यन्तं तृष्णां विकसयति या सीमां न जानाति।

तमोगुण-

सम्प्रति सामाजिकस्थितौ तमोगुणस्य अतीव भयानकाः परिणामाः दृश्यन्ते, तस्य मुख्यः परिणामः आलस्यः, अस्मात् पुनः निद्रा आलस्यं च जायते। एतानि त्रीणि वस्तूनि जित्वा तमोगुणस्य उपरि विजयः निश्चितः, उत्तमः अपि आलस्यस्य कारणेन दूषितः भवति। अयं रिपुः समाजस्य सर्वसुखशान्तिनाशकम् । लघुतः बृहत्पर्यन्तं सर्वान् दूषयति। मनुष्ये आधिपत्यं कर्तुं प्रहारं कृत्वा उपविशति, यावत् भवन्तः एतत् आलस्यं न त्यजन्ति, तावत् सर्वाणि कर्माणि व्यर्थानि भवन्ति।

अप्रकाशितप्रवृत्तिः च प्रामादय एव च।

तामस्येतानि जयन्ते विवृधे कुरुनन्दन। अ.१४ श्लोक १३.

यदा तमोगुणे वृद्धिः भवति तदा अविद्या जडता मद्यमोहश्च प्रादुर्भवति। यत्र प्रकाशः नास्ति, ज्ञानं नास्ति, तमोगुनिः व्यक्तिः केनचित् नियमेन कार्यं कर्तुम् इच्छति न, सः केवलं स्वेच्छानुसारं कार्यं कर्तुम् इच्छति। तस्य कार्यं कर्तुं सामर्थ्यं वर्तते किन्तु सः परिश्रमं कर्तुम् न इच्छति। अस्य चैतन्यः अस्ति तथापि निष्क्रियः एव तिष्ठितुं रोचते।

कर्मन्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदचन।

मा कर्मफलहेतुर्भुर्मा ते संगोस्तवकर्मणि ॥ एकः। २ श्लोकः ४७१

भवतः कार्यस्य अधिकारः अस्ति, परन्तु भवतः कार्यस्य फलस्य अधिकारः नास्ति । न कदाचन कर्मफलहेतुत्वं न मन्यसे, न च अकर्मणः सक्तः।

अत्र कर्म, विकर्म, अकर्म च इति त्रयः महत्त्वपूर्णाः बिन्दवः । कर्म तानि कर्माणि गुणानुसारेण क्रमिताः। पदाधिकारिणः सम्पत्तिं विना कृतानि कर्माणि विक्रम उच्यन्ते। अकर्म कर्माणि न करणं इत्यर्थः । श्रीकृष्णः अर्जुनं निष्क्रियं मा भूत्, अपितु स्वकर्मफलेषु असक्तः भूत्वा स्वकर्तव्यं कर्तुं आग्रहं कृतवान्। कर्मफलसक्तः अपि कर्महेतुः, एवं तादृशकर्मफलभोक्ता।

नियमं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्ययो हकर्मणः।

शरियात्रपि च ते न प्रसिद्ध येदकर्मणः। एकः। ३ श्लोकः ८११

विहितं कार्यं कुरुत यतः कार्यं न करणं श्रेयस्करम्, कार्यं विना शरीरमपि जीवितुं न शक्नोति। निष्क्रियतां भवतः शरीरस्य साधारणं परिपालनं अपि असम्भवं करिष्यति। बुद्धिमान् पूर्णतया संयमितचित्तबुद्ध्या सर्वस्वामित्वं त्यक्त्वा शरीरस्य परिपालनाय एव कार्यं करोति। एवं बुद्धिमान् आचरन् कदापि पापफलेन प्रभावितं न भवति।

गीता के गुणकर्म सिद्धान्त का शैक्षिक महत्त्व

गीता भारतीयसंस्कृतेः प्रमुखप्रतिनिधिपुस्तकम् अस्ति । सम्भवतः एतत् एकमेव दार्शनिकगीतं सुन्दरतमं सत्यं च यत् कस्यापि ज्ञातभाषायां लिखितम् अस्ति। (राधाकृष्णन, २०१७, पृ. सं. ४२४) १, गीतायाः शिक्षाभिः प्राचीनकालात् जीवनस्य उद्देश्यं, जीवनस्य अवधारणा, शिक्षायाः प्रयोजनम्, अनुशासनम् इत्यादीनां सन्दर्भे निहितः अर्थः प्रकाशितः अस्ति । बुद्धिमान् इव बुद्धिसमता अस्ति चेदपि कश्चित् कर्ममुक्तिं न कर्तुं शक्नोति, अतः स्वार्थय न चेदपि निःस्वार्थबुद्ध्या जनहिताय कार्यं कर्तव्यम् । आधुनिकतायाः युगे समाजे मूल्यानां क्षयः भवति, आलस्यः, निद्रा, सर्वेषु छात्रेषु तामसीप्रवृत्तयः प्रचलन्ति, जनानां परस्परं प्रति अनुशासनं, सम्मानं च समाप्तं भवति, सामाजिकमूल्यानि, सांस्कृतिकमूल्यानि च क्षीणाः भवन्ति। भवति, व्यक्तिः केवलं स्वार्थय अग्रे गच्छति, विस्मरणं स्वाभाविकं वस्तु अभवत्, ज्ञानं केवलं धनं अर्जयितुं क्रियते, मानवता इति वस्तूनि समाप्ताः भवन्ति, मानवः केवलं उपभोगस्य विषयः एव अस्ति। इति अवगन्तुं गच्छन्ति। मनुष्यः यथासम्भवं उत्पादनार्थं यन्त्रवत् व्यवहारः क्रियते तथा च प्राकृतिकसम्पदां अविवेकप्रयोगेन मनुष्यः केवलं वर्तमानकाले एव जीवति, भविष्यस्य चिन्ता न करोति। सामाजिकाः, सांस्कृतिकाः मूल्यानि, ये शताब्दीनां अर्जनानि सन्ति, तेभ्यः मुक्ताः भवन्ति, एतेषां सर्वेषां विषयाणां पुनः विचारस्य आवश्यकता वर्तते।

भारतीयशिक्षादर्शनस्य सारं यदि कुत्रापि द्रष्टव्यं तर्हि गीतायां दृश्यते । श्रीमद्भागवद्गीता महाभारतस्य एकः भागः अस्ति यस्मिन् जगद्गुरुश्रीकृष्णः शिक्षायाः प्रतिकृतिरूपेण अर्जुनं शिक्षितवान् अस्ति। गीता शिक्षादर्शनस्य दृष्ट्या अमूल्यं निधिः अस्ति यतोहि भारतीयदर्शने प्रचलिताः सर्वे मान्यताः, दार्शनिकाः विश्वासाः, सिद्धान्ताः च अत्र सन्ति। प्रविष्टयः appear NivrittaMarg and PravrittiMarg शिक्षायाः दृष्ट्या प्रकृतिमार्गः अधिकं महत्त्वपूर्णः अस्ति, निवृत्तिमार्गः संन्यासीनां कृते अधिकं उपयुक्तः अस्ति। गीतायां ज्ञानं तादृशं व्याख्यातं यत् येन सर्वभूतेषु एकमेव अवैयक्तिकं भावः दृश्यते यत्र च नानात्वे एकता दृश्यते, तत् सात्त्विकं ज्ञानं कथ्यते।

भगवद्गीता, या गीतोपनिषत् इति अपि उच्यते, वैदिकज्ञानस्य सारं वैदिकसाहित्यस्य च महत्त्वपूर्णं उपनिषत् (स्वामी, 1990, पृ.संख्या 02) अस्ति। गीतानुसारं प्रत्येकस्मिन् पुरुषे वर्तमानस्य ब्रह्मस्य वा परमात्मनस्य वा साक्षात्कारे या साहाय्यं करोति सा शिक्षा एव साक्षात्कृतशिक्षाद्वारा एव कर्तुं शक्यते, यस्य ज्ञाननेत्राणि उद्घाटितानि सन्ति, केवलं ते एव शक्नुवन्ति सर्वभूतेषु वर्तमानं इमं अन्तः आत्मानं पश्यन्तु। ज्ञानं विना ईश्वरस्य दर्शनं न सम्भवति। आत्मनः दर्शनेन व्यक्तित्वं परिणमति, नैतिकव्यवहारः सुलभः भवति, शिक्षायाः व्यक्तिगतसामाजिक उद्देश्यं गीतायां सुन्दरं विमर्शितम् अस्ति। अन्यस्य आज्ञानुसारं वयं स्वकर्तव्यं न कुर्मः, किन्तु अन्तःकरणप्रेरणया प्रेरिताः भूत्वा तत् कुर्मः, कर्तव्यं सापेक्षम् अस्ति। कर्तव्यं प्रत्येकस्मिन् चरणे वा प्रत्येकस्मिन् परिस्थितौ समानं न भवति, कर्तव्यं विकासस्य मार्गः अस्ति यः मनुष्यस्य अपूर्णतः वर्तमानात् भविष्यं उच्चतरं पूर्णं कर्तुं साहाय्यं करोति। कर्तव्यं कृत्वा कस्यापि फलस्य इच्छा न भवति, किन्तु कार्यं परिणामचिन्ता विना भवति। गीतायाः अनुसारं शिक्षायाः उद्देश्यं न केवलं बालकं सामाजिकदायित्वसृजनं दर्शयितुं, अपितु अन्तःकरणस्य स्वरं श्रोतुं, अवगन्तुं, अनुसरणं कर्तुं च क्षमता प्रदातुं सामाजिकदायित्वं कालस्य देशसापेक्षं च भवति, अपितु अन्तःकरणम् विवेकपूर्वकं तेषां न्यायं कर्तुं शक्नोति पात्रतां प्रदाति। न प्रत्येकं सामाजिकरूपेण स्वीकार्यं व्यवहारः शुभः, सत्यः, न्यायः च भवति, बहुमतेन सत्यविरुद्धः निर्णयः कर्तुं शक्यते।

अनुमोदितशिक्षा एतादृशं व्यक्तिं सज्जीकर्तव्यं यः अन्तःकरणस्य वाणीं श्रोतुं शक्नोति, सामाजिका अन्यायस्य विरोधं कर्तुं शक्नोति, गीतायाः मते व्यवहारपरीक्षा न समाजेन स्वीकृतः व्यवहारः, अपितु अन्तःकरणस्य स्वभावानुसारं व्यवहारः एव। गीतायाः मते अस्माकं सर्वेषां अन्तः आत्मा एकः एव अस्ति यतः तेषु सर्वेषु सा दिव्यशक्तिः वर्तते। यथा नाटकस्य भिन्नाः पात्राः भिन्नाः भूमिकाः निर्वहन्ति, परन्तु ते सर्वे नाटकस्य सामान्यप्रयोजनस्य पूर्तये सहायकाः भवन्ति । तथा च भिन्नाः व्यक्तिः भिन्नान् मार्गान् अनुसृत्य सृष्टेः एकमात्रस्य लक्ष्यस्य सिद्धौ सहकार्यं कुर्वन्ति। एवं प्रत्येकः पुरुषः स्वमनसः क्रमानुसारं यत्किमपि कार्यं करोति, तेन सर्वभूतेषु विद्यमानस्य, समग्रसृष्टौ व्याप्तस्य च तस्यैव सत्त्वस्य लक्ष्यं सिद्धयति। ज्ञानं प्राप्तं ज्ञानं च आश्रित्य जीवन्मुक्त इति गीतायां स्थितप्रज्ञा इति। स्थिता प्रज्ञा सर्वान् कामान् परित्यागन् आत्मनः तृप्तः तिष्ठति, न शोकैः बाधते, न सुखाभिलाषं करोति । सन्ति। श्री औरबिन्दोः गीतां 'भारतीय-आध्यात्मस्य पकं मधुरं फलम्' इति उक्तवान् (सिन्हा, प्रसादः च, २०१८, पृ.६६) । गीतायाः उद्देश्यानि, आदर्शानि, मूल्यानि च अतीव स्पष्टतया सुन्दरतया च व्याख्यातानि सन्ति। आदर्शाः एतावन्तः उच्छ्रिताः च दृश्यन्ते यत् कदाचित् सामान्यगुरुस्य मनसि निराशाभावः उत्पद्यते यत् एतेषां उद्देश्यानां पूर्तये सम्भवति वा, एतत् न विस्मर्तव्यं यत् गीतायाः उद्देश्यं केवलं विद्यालयशिक्षणे एव सीमितं नास्ति। किन्तु गीतायाः उपदेशः आजीवनं भवति, न केवलं एकस्य जीवनस्य कृते अपितु जन्मतः जन्मपर्यन्तं प्रसारितः भवति। जीवनस्य लक्ष्यं प्रति गच्छन् व्यक्तिः यावत् लक्ष्यं न प्राप्नोति तावत् गच्छति । एकस्मिन् जीवने यः स्तरः प्राप्यते, तस्मात् परं सोपानानि अन्यस्मिन् जीवने अग्रे गच्छन्ति। शिक्षा मृत्युना सह न नश्यति, अपितु परजन्मनि अपि लक्ष्यस्य प्राप्तेः मार्गं प्रशस्तं करोति।

गीतायां छात्रस्य बाह्यशरीरस्य आत्मानस्य च समानं महत्त्वं दत्तम् अस्ति । ईश्वरस्य द्वौ भागौ स्तः – एकः सत् अपरः असत् । आत्मनः उत्पत्तिः सत्याङ्गात् कथिता, मिथ्याभागात् आत्मानं धारयति शरीरात्। गीतायाः मते अस्माकं प्रत्येकस्य अन्तः ईश्वरत्वस्य भावः अस्ति, यः कदापि न लुप्तः भवति । वयं सर्वे तेन दिव्येन ज्योतिना ज्योतिः जन्मतः जन्मपर्यन्तं स्थास्यामः।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ अ. 2 श्लोक 2311

या अस्त्रैर्नाश्यम्, अग्निना दग्धं, जले द्रवितुं न शक्यते, वायुना शोषयितुं च न शक्यते । अस्ति।

छात्रस्य अवधारणा एकस्य आचार्यस्य कृते अतीव महत्त्वपूर्णा भवति, यस्मिन् शिक्षिका केवलं इन्द्रियायुक्तैः पञ्चतत्त्वैः निर्मितः भौतिकः जीवः एव नास्ति, अपितु आत्मा तस्मिन् निवसति, सः आत्मा च दिव्यः अस्ति बालः न दुष्टः पापः स्वभावतः तस्य स्वभावः दिव्यत्वात्। बाह्यदुष्टतायाः पापस्य वा प्रतिबिम्बेन आवृतः दृश्यते, अस्य कारणं अज्ञानम्। ज्ञानेन ताः सुप्तशक्तयः जागर्तुं शक्यन्ते ततः तस्मिन् ईश्वरत्वं द्रष्टुं शक्नुमः। गीतायाः मते प्रत्येकं बालकं स्वस्य सहजप्राकृतिकशक्त्यानुसारं शिक्षां प्राप्नोति, अतः आचार्यस्य कृते बालस्य स्वभावं अवगन्तुम् आवश्यकम्।

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ अ. 3 श्लोक 3311

स्वभावानुसारेण वर्तते बुद्धिमान् । सर्वे जीवाः स्वजन्मसंस्कारानुसारेण वर्तन्ते। इन्द्रियाणां निग्रहोऽपि न निवारयितुं प्रकृतेः महाबलम् ।

श्रीभगवद्गीतायां एषा प्रकृतिः स्वधर्मः अथवा सहजकर्म इति कथ्यते तथा च अपेक्षितं यत् बालस्य शिक्षा तस्य स्वधर्मानुसारं अर्थात् तस्य सहजशक्तयोः अनुसारं व्यवस्थिता भवेत्। शिक्षिकाणां कृते नूतनं ज्ञानं दातुं पूर्वं तत् ज्ञानं प्राप्तुं प्रेरणा आवश्यकी भवति। कदाचित् एषा प्रेरणा केवलं परिस्थित्याः कारणात् उत्पद्यते, कदाचित् सहजप्रकृतेः परिणामेण उत्पद्यते तथा च कदाचित् सुप्तप्रेरणा गुरुप्रयत्नेन जागरितव्या भवति।

सन्दर्भः

1. जनार्दन घिमिरे (2013) भगवद गीता जर्नल ऑफ एजुकेशन एंड रिसर्च में शिक्षा का अर्थ मार्च 2013, वॉल्यूम। 3, क्रमांक 1, पृ. 65-74
2. आचार्य, एस.आर., और शर्मा, बी.डी. (सं.)। (2010)। 108 उपनिषद, ज्ञान काण्ड। मथुरा, गायत्री तपोभूमिः उग निर्माण योजना विस्तार ट्रस्ट।
3. अधिकारी, ए. (2044 बीएस)। श्रीमद्भगवद गीता, गीता लोकभाष्य। काठमांडू: लोकलक्ष्मी अधिकारी.
4. बैरोन, टी. , और आइजनर, ई.डब्ल्यू. (2012)। कला आधारित शैक्षिक अनुसंधान। लॉस एंजिल्सरू सेज।
5. बार्टले, सी. (2011)। भारतीय दर्शन का परिचय. लंदनरू कॉन्टिनम इंटरनेशनल पब्लिशिंग ग्रुप।
6. भावुक, डी. पी. एस. (2011)। अध्यात्म और भारतीय मनोविज्ञानरू भगवद-गीता से सबक। नई दिल्ली स्प्रिंगर.
7. फ्रेजियर, जे. (2008). हिंदू अध्ययन में हेर्मेनेयुटिक्स। द जर्नल ऑफ हिंदू स्टडीज, 1, 3-10।
8. गुप्ता, एस.डी. (1922)। भारतीय दर्शन का इतिहास (खंड प)। नई दिल्लीरू कैम्ब्रिज.
9. लीमैन, ओ. (2000). पूर्वी दर्शन: मुख्य पाठ। लंदन: रूटलेज. राव, टी.एस., और बनर्जी, एन.के. (1912)। भगवद-गीता पर, (17)। चेन्नई: थियोसोफिकल पब्लिशिंग हाउस।
10. स्वामी, बी. (1971). भगवत गीता ज्यों की त्यों है. शिकागोर: शिकागो विश्वविद्यालय।
11. टेलर, पी.सी., सेटेलमेयर, ई., और लुइटेल्, बी.सी. (2012)। शिक्षक शिक्षा के लिए एक बहु-प्रतिमान परिवर्तनकारी अनुसंधान: एक अभिन्न परिप्रेक्ष्य। के. टोबिन, बी. फ्रेजर, और सी. मैकरॉबी (सं.) में, विज्ञान शिक्षा की दूसरी अंतर्राष्ट्रीय पुस्तिका (पीपी. 373-388) । डॉर्ट्रेक्ट, नीदरलैंड: स्प्रिंगर।
12. तिलक, बी.जी. (1959)। श्रीमद् वाग्वद् गीता रहस्य अथवा कर्मयोग शास्त्र। पुणे: जयंत श्रीधर